

РОЗДІЛ VI.
МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ В ПОВСЯКДЕННІ –
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СПОГАДІВ ОДНІЄЇ ЛЮДИНИ

Віталій ДМИТРЕНКО

Свого часу Дмитро Антонович у передмові до збірника лекцій з історії української культури зазначив: «... Культурний розвиток кожного народу відбувається в процесі постійних взаємовідносин різних людей між собою, у процесі культурних впливів однієї людини на іншу та постійного перетину культурних впливів»¹. Відтоді, уявлення про пограничний характер української культури міцно укорінилося в науковому дискурсі. Науковці слідом за Белзом Паскалем і філософами екзистенціалістами зазвичай сприймають її як цілісний феномен, що поєднує в собі різноманітні елементи, котрі взаємодіють між собою. Даний тип культури розглядається як такий, що виникає й функціонує на перетині різних традицій і характеризується амбівалентністю, внутрішньою суперечливістю, динамізмом, мінливістю та еклектичністю.

Учені, насамперед, прослідковують процеси взаємодії різних культурних елементів на рівні «високої», «елітарної» культури або ж у сфері компаративних фольклористичних чи етнографічних досліджень. Водночас, спроб відстежити міжкультурну комунікацію на повсякденному рівні життя пересічного індивіда надзвичайно мало. Особливо коли мова йде про людину, котра не належить до художньої, політичної, ділової чи інтелектуальної еліти.

Героїнею розвідки є Савченко Майя Гаврилівна, чії мемуари й стали основним джерелом дослідження. Спогади Майї Савченко було зібрано в рамках реалізації проекту «Усна історія остарбайтерів». Згодом їх включили до збірки «То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів», яку видрукували у 2006 році. Сам же рукопис спогадів зберігається у фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні»².

Оприлюднені спогади – це документ, обсягом шістдесят три сторінки друкованого тексту. На час їхньої публікації Майї Гаврилівні виповнився вісімдесят один рік, отож, попри те, що акцент у спогадах зроблений на

¹ Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська. Київ: Либідь, 1993. С. 21.

² Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 245–308.

подіях Другої світової війни, їх можна розглядати як своєрідний підсумок життя авторки. Рукопис записаний безпосередньо Майєю Савченко та не піддавався літературній обробці чи зовнішній цензурі. Мова твору – російська. Авторка має вищу технічну освіту – закінчила Дніпропетровський гірничий інститут імені Артема. Впродовж життя була членом ВЛКСМ, Комуністичної партії та низки інших громадських організацій, що функціонували в СРСР. На момент написання спогадів мешкала в Києві.

Попри те, що спогади написано суцільним текстом виокремимо в них кілька сюжетів (частин). Перший присвячений дитинству та довоєнному життю – 1923–1941 роки, за обсягом – це вісім сторінок від загальної кількості документа. Другий охоплює період з 1941 по 1943 рік і відображає участь авторки в радянському підпільному русі. За обсягом він становить двадцять п'ять сторінок тексту. Третій – 1943–1945 роки, включає опис перебування на примусових роботах в Німеччині. Це – двадцять чотири сторінки тексту. Четверта частина – це записи про повоєнне життя героїні, що вміщуються на п'яти сторінках. Мемуари закінчуються епілогом, в якому підсумовані враження від військових подій та перебування у Німеччині. Ця частина тексту займає одну сторінку.

Розгляд спогадів дозволяє виділити кілька культурних традицій, що вплинули на повсякденне життя авторки, сформувавши її приватний культурний простір. Під ним ми розуміємо сукупність цінностей, звичаїв та звичок, притаманних людині.

Безперечно, найбільш об'ємним і найвпливовішим виявився радянський культурний вплив. У роки війни відбулося зіткнення героїні з носіями української націоналістичної, німецької, голландської та американської культур. Кожна з них по своєму й нерівномірно вплинула на приватний культурний простір Майї Гаврилівни. Попри те, що певну частину свого життя Майя Савченко прожила в незалежній Україні, вона у спогадах ніде не визначила власної національної ідентичності, як і не артикулювала свого ставлення до української культури та державності. Утім, аналіз описаних нею фактів і подій дає підстави стверджувати, що предки Майї були українцями.

У культурологічній думці аксіоматичним є твердження про те, що людина виступає носієм передовсім тієї культурної традиції, в якій вона

зростає та формується в дитячому й підлітковому віці¹. Майя Савченко народилася у 1923 році. Тож період усвідомленого дитинства припав для неї на 30-ті роки ХХ століття, коли постає та формується радянська культура та, водночас, з'являється її носій – «нова радянська людина».

Відомий письменник, літературознавець і дисидент Андрій Синявський так визначив характерні ознаки такої людини: «По-перше, це необмежена відданість вищій меті, а саме побудові ідеального суспільства на землі. По-друге, вирішальний перехід від ідеї до дії, «нова людина» – це не мрійник, а людина-практик. По-третє, нова людина обов'язково виступає представником маси чи класу, який через неї і виконує свій ідеал. «Нова людина» виконує не власну, а велику «загальну» справу. Крім якої не має інших особистих, ізольованих інтересів. Суспільне для неї стає особистим»².

Не останню роль у формуванні «нової радянської людини» відігравали штучно створені, принадливі й ідеалізовані образи борців за світле майбутнє людства, котрі мали стати взірцем для наслідування. У 1930-х роках масово з'являються матеріали про «героїв» революції, незламних борців за загальнолюдське благо, канонізовані біографії керівників партії та країни, художні твори, в яких глорифіковано героїзм дітей та молоді в боротьбі за встановлення радянської влади.

Нова культурна традиція в радянській Україні фундувалася на ідеологічно вивірених положеннях про вікову братерську дружбу українського та російського народу; топосу загальної підтримки більшовиків трудящим людом; міфологемі про нечуваний героїзм і самопожертву, виявлену більшовиками під час громадянської війни; формуванні нового пантеону «героїв з минулого» – справжніх предтеч комуністів. Показовим прикладом тут стала постать Тараса Шевченка, продовжувачем справ і здійснювачем мрій якого проголосили себе більшовики.

Усі ці ідеологічні кліше ми віднаходимо в спогадах Майї Гаврилівни. В юності прикладами для наслідування стали для неї герої революції та громадянської війни: К. Є. Ворошилов, В. І. Чапаєв, Г. І. Котовський,

¹ Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» Радянської України у 1930-х роках. *Україна модерна*. 17.08.2015. URL: <http://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s> (дата звернення: 19.01.2023).

² Синявський А. Основы советской цивилизации. Москва: Аграф, 2001. С. 160.

С. М. Будьонний¹. Велику роль в такому виборі відіграв не лише зовнішній пропагандистський фактор, а й внутрішній родинний досвід авторки. Її батько – Гаврило Менович та мати – Ганна Тимофіївна брали активну участь у подіях громадянської війни, встановлюючи радянську владу в Україні. Зокрема, батько служив у 3-й Бессарабській дивізії під командуванням Григорія Котовського, а мати, яка була співробітницею ВЧК, зазнала тяжких поранень у битвах за встановлення радянської влади, що слугувало предметом гордості для дочки. Рідні дядьки по материнській лінії – Антон та Ілля Діброви – теж були активними учасниками революційних подій. Таке родинне оточення цілком уписувалося в конструйований державою образ ортодоксального комуніста.

На жаль, у мемуарах не згадується про освітній рівень батьків. Однак, виходячи з того, що батько був вчителем у 19-му кавалерійському полку, а мати після громадянської війни працювала перекладачем в Олександрійській районній газеті, вважаємо, що це були освічені люди. Майя Савченко згадує, що родичі неодноразово розповідали їй про події революції та громадянської війни. Отже, на цьому етапі життя формування ціннісних орієнтирів, світогляду та звичок відбувалося в авторки як під впливом зовнішніх чинників (пропаганда, школа, піонерська організація), так і через безпосереднє спілкування з рідними (усну традицію).

Пані Савченко, очевидно, не мала досвіду підліткової конфліктності в стосунках між батьками та дітьми, властивого значній кількості людей. Її родичі та найближче оточення належали до когорти більшовиків, яких умовно можна назвати революційними романтиками. Відкриті усім зусиллями більшовицької влади, вони були найактивнішими творцями нової культури. Авторка з ентузіазмом згадує, як її батьки ініціювали введення нового для села Косівка обряду – «звездини». Він був покликаний замінити собою традиційні хрестини. Обряд супроводжувався запровадженням нових революційних імен, котрими слід було нарекати дитину та урочистими обітницями батьків виховувати її в любові до радянської батьківщини та відданості комуністичним ідеям. Таким чином, Майї Гаврилівні не довелося обирати між «батьківською», «старою» культурою та новими культурними реаліями, встановлюваними радянською владою. Конфлікт ідентичностей, характерний для багатьох її

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 249.

однолітків, благополучно оминув авторку, дозволивши їй одразу зайняти позицію «справжнього лєнінця».

З неприхованим ентузіазмом авторка згадує свою участь у компанії боротьби з неписемністю. Вона з гордістю пригадує як літні, неосвічені люди зверталися до неї з проханням показати як пишуться літери, пояснити, як написати той чи інший лист. Авторка наголошує, що таким чином вона долучалася до реалізації загальної широкомасштабної програми з ліквідації неписьменності, відчуваючи власну значимість і затребуваність, необхідну для успішної соціалізації. Виправдовує Майя Гаврилівна й антирелігійну політику держави, наголошуючи на чисельних фактах співпраці священників із ворогами радянської держави. Водночас, вона всіляко підкреслює відсутність систематичних переслідувань священнослужителів з боку радянських органів.

До найяскравіших моментів дитинства вона відносить навчання у школі, відвідування клубу «ОСОАВІАХІМ» («Товариство сприяння обороні, авіації та хімічному будівництву») та перебування у піонерських таборах. Авторка так визначає головні життєві цінності, сформовані в цей час: свобода, рівність, братерство, інтернаціоналізм, безкорисливість, радість творення, самопожертва в ім'я ідеалів¹. Безперечно, можна говорити про щирість в сприйнятті та реалізації таких настанов з боку дівчини, адже у випадку з Майєю Гаврилівною вони формувалися не лише під тиском зовнішніх факторів, а й у сімейному колі. Тому радянська культурна традиція є для неї природною, домінантною та позбавленою протиріч з іншими культурними настановами.

Зауважимо, що цей вплив не був підірваний навіть арештом батька та клеймом «дитина ворога народу», що його Майя Савченко змушена була носити із 1937 по 1940 рік – коли батько був виправданий і реабілітований. У чисельних подібних випадках політизація дитинства зазвичай оберталася особистою трагедією для молодого людини, але не для Майї, котра оцінює родинні негаразди лише як чергове випробування, покликане загартувати характер і зміцнити віру в непогрішимість радянської системи. Втім зауважимо, що авторка навіть із висоти життєвого досвіду не пробує пояснити внутрішню суперечність між злочинами сталінізму щодо її батька та комуністичними ідеалами, проповідуваними радянським режимом. Отже, припустимо, що концепт самопожертви в ім'я ідеалів був

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 247.

домінуючою цінністю для жінки впродовж її життя. Вона в ім'я збереження своїх юнацьких ідеалів, воліла не помічати внутрішніх суперечностей радянського суспільства, розбіжностей між декларованими цінностями та реальним життям.

Війна виштовхнула Маю Савченко із звичного монологічного середовища радянської культури та спровокувала зустрічі з носіями інших культурних цінностей. Першими в цьому ряду стали німецькі військові. Спогади рясніють негативними конотаціями на їхню адресу: «поводяться ... цинічно, грубо ... використовують непристойні жести ...»¹. Таке сприйняття цілком зрозуміле й природне, адже «знайомство» відбулося за вкрай негативних обставин. Можемо твердити, що перші зустрічі з носіями німецької культури викликали у авторки справжній культурний шок.

Водночас, жінка намагається не демонізувати німецьких вояків. У записах є низка історій, в яких рядові солдати представлені звичайними людьми, котрим не чужі прозаїчні земні радощі та почуття². Такі пасажі могли бути спровоковані впливом традиційної мантри радянського інтернаціоналізму про те, що звичайним німецьким солдатам, агресивна війна була чужою та непотрібною, а головна провина за її розв'язання лежить на совісті «імперіалістів». Однак відзначимо, що фактів безпосереднього спілкування німецьких військових та Майї у період 1941–1942 років у мемуарах не зафіксовано. Судячи із записів, авторка не лише не говорила німецькою, а й не розуміла її. Тож на цьому етапі домінував невербальний, а передовсім візуальний тип спілкування з носіями іншої культури, яке відбувалося за вкрай несприятливих обставин, що й викликало негативне її сприйняття.

Ще однією групою людей, з якими стикається авторка з початком війни, були представники поліції та допоміжних служб. Вони представлені як місцевими колаборантами так і вихідцями із Галичини. Всі вони показані у спогадах носіями антирадянського світогляду та, на відміну від німецьких військових, наділені здебільшого негативними рисами³.

Окреме місце у всій цій негативній когорті «слуг фашистів» відводиться спогадам про керівника поліції Олександрії – Юрківа. Попри реальність описаного персонажа, вважаємо, що для авторки – це водночас зібраний образ українського націоналіста (бандерівця). У січні 1942 року

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 293.

² Там само. С. 262.

³ Там само. С. 266.

Майя Савченко потрапила до нього на допит як дочка комуністів, ймовірно через доноси односельчан. Вона відзначає його розум, ввічливість та галантність. Він вразив молоду дівчину заявами про незалежну, вільну Україну, критичним ставленням до нацистів як визволителів. Особливе захоплення викликала правильна літературна українська мова, якою розмовляв Юрків¹. Це була перша зустріч авторки із носієм націоналістичної ідеології, який позиціонував себе представником української культури. Що ж вплинуло на таке доволі позитивне сприйняття цього персонажа? Можливо той факт, що більшу частину свого повоєнного життя жінка провела в Західній Україні в Червонограді, Нововолинську та Сокалі, а отже була знайомою зі ставленням місцевих до цих людей². Втім, швидше за все, можемо говорити про духовну спорідненість людей, метою життя яких була боротьба за високі ідеали. Тут ідеологічні розбіжності не стали перешкодою культурної компліментарності. До того ж, на відміну від німецьких військових, при цій взаємодії переважав вербальний тип сприйняття іншої культурної традиції, що відкривав ширші обрії для її розуміння.

Примусовий виїзд Майї Савченко до Німеччини у 1943 році не покращив її ставлення до носіїв німецької культури. Спосіб транспортування нагадував їй перевезення худоби. Справжнім шоком для дівчини стала необхідність проходити медичний огляд та здійснювати гігієнічні процедури в присутності інших людей. Відбір остарбайтерів для роботи також викликав стійку асоціацію з работоргівлею. Хоча й тут авторка зазначає прояви гуманності з боку окремих німців³.

У подальшому жінка потрапила до табору, розташованого в містечку Кемпен на кордоні з Голландією. Працювала переважно на фабриці з переробки сільськогосподарської продукції. Водночас залучалася до робіт, пов'язаних зі збором врожаю, розчищенням завалів будинків після бомбардувань, а іноді – до прибирання приватних приміщень наглядачів табору. Через певний проміжок часу Майя отримала право щонеділі виходити за межі табору, для здійснення покупок, але лише в суворо відведених місцях.

Тут Майя Гаврилівна вперше зустрілася з цивільним німецьким населенням, а також голландцями, які працювали в таборі. Спілкування з

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 268.

² Там само. С. 306.

³ Там само. С. 279–280.

ними обмежувалось як заборонаю адміністрації, так і мовним бар'єром. Однак, вона мала можливість спостерігати за навколишнім життям та інколи спілкуватися з іноземцями. Наприклад, один із німецьких робітників у таборі під час Першої світової війни перебував у російському полоні, тож трохи володів російською. Отже, на цьому етапі ми спостерігаємо домінування невербального типу спілкування у поєднанні з вербальним. Це призвело до розширення палітри сприйняття німців і німецької культури у свідомості авторки. Хоча перше негативне враження й продовжувало домінувати.

Зокрема, шок у жінки викликали німецькі підлітки, зустрічі з якими часто супроводжувалися словесними образами, непристойною жестикуляцією та навіть елементами фізичного насильства. Ці хлопці міцно закарбувалися в свідомості Майї Гаврилівни як злі, агресивні та цинічні представники німецької нації. Навіть через багато років після пережитих подій вона констатує: «... У мене на все життя збереглося почуття відрази до цього юного «цвіту Німеччини» ... Хочеться стати під душ й відмитися від самої пам'яті про них ...»¹.

Одночасно жінка була приємно вражена чистотою та порядком у місті, акуратністю його мешканців. Вона помітила доглянуті кладовища, зокрема, звернула увагу на могили росіян – військовополонених часів Першої світової війни. Пані Майя вказує на відсутність крадіжок у місті, що в її очах контрастувало з реаліями, які доводилося спостерігати на Батьківщині.

Майя Гаврилівна виділяє такі позитивні риси німецького характеру як працьовитість, охайність та педантизм. Німецькі жінки, на відміну від підлітків, справили приємне враження на авторку спогадів. Їй імпонувало, що навіть у важких матеріальних умовах, тяжко працюючи фізично вони вміли виглядати чистими, свіжими та доглянутими. Майя Савченко зазначає, що до кінця свого життя вона запозичила для себе цю звичку німкеня – бути жінкою щодня за будь-яких обставин².

Водночас це не змінило загального негативного ставлення до німців, яке лише посилилося в повоєнний період. Роздумуючи про причини поразки Німеччини у війні, Майя Савченко стверджує, що радянські люди були розумнішими, скромнішими та освіченішими за німців. Отож,

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 297.

² Там само. С. 293.

вищість радянського способу життя і стала головною причиною краху Третього Рейху. За оцінкою авторки, німецька культура частково була вищою за радянську в матеріальному плані, проте виявилася біднішою духовно¹.

Подібні переконання Майя Савченко зберегла й після війни. Тож, коли в 1951 році їй запропонували поїхати на роботу до НДР, вона категорично відмовилася, заявивши, що її життя й так було переповнене спілкуванням із «нацистами, німцями загалом та їх нащадками»². Отож, культурний шок, якого зазнала авторка спогадів, виявився сильнішим за раціональні аргументи, підкріплені позитивними прикладами із власного життя. Спогади містять чимало історій про допомогу Майї з боку простих німців. Однак, вона вперто постулює ідею колективної відповідальності німців за своє нацистське минуле.

Наприкінці війни Майя Савченко зустрілася з американськими солдатами. Табір, де вона перебувала, потрапив в зону американської окупації. Примітно, що дівчина не розрізняла: були це американські чи британські солдати. Знайомство з ними не лишило помітного впливу на особисте культурне поле жінки. Хоча у спогадах згадуються 2–3 години лекцій, на яких остарбайтерам розповідали про США, агітуючи поїхати до Америки. Єдине, що дійсно вразило дівчину у цьому спілкуванні, – це велика, як на її думку, кількість чорношкірих поміж американських військових. Важко сказати: чи було таке неприйняття американської культури викликане особистими уподобаннями, чи свій вплив справила післявоєнна антиамериканська пропаганда? Швидше за все, мали місце обидва чинники.

Таким чином, вплив радянської культурної традиції, незважаючи на різні життєві перипетії, що дозволили їй знайомитися з носіями інших культур, був домінуючим для Майї Савченко. Він формувався в дитинстві та юності за допомогою вербального й невербального типів спілкування. В результаті чого закладені ціннісні орієнтири, звичаї та звички виявилися природними і внутрішньо неконфліктним для героїні завдяки збігу зовнішніх і внутрішніх факторів.

Стверджуємо, що екстремальні умови зазвичай не сприяють засвоєнню іншої культури на рівні цінностей. Перша і головна реакція за

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 294.

² Там само. С. 308.

таких обставин – культурний шок, який може тривати й задовго після пережитих подій. Основною відповіддю на нього є захист власних культурних уподобань та цінностей. Однак, опосередковано, на рівні звичок, де переважає невербальний тип спілкування, людина може приймати окремі елементи іншої культури, коли вони не суперечать її переконанням. Вони закріплюються в культурному полі особистості й у майбутньому це може створити умови для визнання і сприйняття інших культурних світів, поступової адаптації та інтеграції до нової культури. Досліджений приклад показує, що сила культурних потрясінь зазвичай мінімізує можливості міжкультурного діалогу на повсякденному рівні.